

# Recenzje

Zeszyty Naukowe KUL 64 (2021), nr 4 (256)

DOI: 10.31743/znkul.13335

JANUSZ MARIAŃSKI

---

Rec.: Małgorzata Stochmal, *Relacyjna moc darów troski i ofiarność druhów ochotniczych straży pożarnych. Perspektywa krytycznego realizmu i ontologii społecznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2021, ss. 379

Środowisko ochotniczych straży pożarnych było od dawna przedmiotem zainteresowań historyków i socjologów. Już w latach sześćdziesiątych XX wieku znany socjolog łódzki Waław Piotrowski opublikował obszerną pracę na temat funkcjonowania ochotniczych straży pożarnych w środowiskach miejskich<sup>1</sup>. W 2015 roku Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego opublikowało studium socjologiczne Małgorzaty Stochmal pt. *Państwowa Straż Pożarna w systemie bezpieczeństwa państwa*. Trzecią socjologiczną pozycją książkową związaną ze środowiskiem strażackim jest recenzowana publikacja *Relacyjna moc darów troski i ofiarność druhów ochotniczych straży pożarnych. Perspektywa krytycznego realizmu i ontologii społecznej*. Do tego wykazu należy dołączyć co najmniej kilka prac o charakterze historyczno-społecznym oraz wiele artykułów naukowych i popularno-naukowych. Doktor Stochmal należy bez wątpienia do czołówki polskich socjologów badających społeczność strażacką.

Całość opracowania składa się z następujących treści: *Podziękowania*, *Prologu*, *Wprowadzenia* oraz trzech bardzo rozbudowanych rozdziałów – I. *Wyjaśnienie tego co społeczne* (s. 21–81), II. *Krytyczny pluralizm metodologiczny* (s. 83–126), III. *Podmiot jako zaangażowany realizator idei ruchu strażackiego na przykładzie członków stowarzyszonych w ochotniczych strażach pożarnych* (s. 127–325). Całość rozważań merytorycznych zamykają: *Wnioski końcowe – rozliczne dary wypływające z człowieczeństwa oraz towarzyszące im paradoksy* (s. 327–333), bibliografia, licząca prawie 300 pozycji, w większości obcojęzycznych, a także kwestionariusz wywiadu narracyjnego i kwestionariusz ankiety. Sądzę, że rozdział III. obejmujący więcej niż połowę całego opracowania powinien być podzielony na dwa mniejsze. Zawiera on ponad 80 tabel statystycznych.

---

<sup>1</sup> *Miejska społeczność lokalna a organizacje terenowe*, Polska Akademia Nauk, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych, Warszawa 1968.

Bogata bibliografia świadczy o erudycji autorki i o wszechstronnym rozpoznaniu podjętej w pracy problematyki.

W części teoretycznej, która stanowi dobry kontekst dla projektu badawczego dotyczącego orientacji społecznej i moralnej strażaków, Stochmal przedstawia teorię realizmu krytycznego (Roy Bhaskar, Margaret S. Archer i inni), która umożliwia poszukiwanie obiektywnej prawdy o rzeczywistości. Pomijając prezentację tej teorii, chcę zwrócić uwagę na dwa filary interpretacyjne z niej zaczerpnięte, tj. ideę podmiotowego sprawstwa i troski ofiarności na rzecz dobra wspólnego. Podmiotowość sprawcza jest osadzona w ontologii społecznej w ujęciu Archer i wyraża się w możliwości działania opartego na wyborze, przełamującym rutynę dnia codziennego, i w dokonywaniu modyfikacji przestrzeni społecznych. Poprzez sprawstwo jednostka wzbogaca swoją tożsamość i staje się źródłem jej refleksyjności.

Człowiek jest uważany przez wielu badaczy społecznych za „produkt” sił społecznych (*homo sociologicus*, *homo oeconomicus*). Nie jesteśmy niczym więcej niż tym, czym czyni nas społeczeństwo, a ono czyni nas tym, czym jesteśmy poprzez nasz dialog z innymi. W ten sposób „byt społecznie tworzony” zubaża człowieczeństwo. Wszystkie nasze siły ludzkie (osobowość, refleksyjność, myśl, pamięć, emocjonalność i przekonania) przypisuje się dyskursowi społecznemu. Socjocentryczny, „przesocjalizowany” człowiek jest „produktem” społeczeństwa. Wszystko to, czym jesteśmy, jest darem społeczeństwa, konstrukcją społeczną. Natomiast Archer akcentuje przede wszystkim strukturę człowieczeństwa (ujęcie personalistyczne).

Tendencjom mechanicystyczno-przystosowawczym, wyrażonym w koncepcji *homo sociologicus*, należy przeciwstawiać koncepcję człowieka jako podmiotu przeobrażeń społeczno-kulturowych i społeczno-moralnych, zmieniającego twórczo rzeczywistość, stwarzającego warunki prawidłowego rozwoju ludzkiego „ja”, zwłaszcza w wymiarach duchowych. Socjalizacja (człowiek jako „produkt” różnego rodzaju uwarunkowań) i personalizacja (człowiek jako osoba) są dwiema formami względnie komplementarnych procesów. Bardziej jednak powinniśmy być skoncentrowani na „zasadzie osoby” (osoba we wspólnocie) niż na „zasadzie społeczeństwa”, gdyż ta pierwsza jest bardziej fundamentalna aniżeli ta druga. Krytyka przesocjalizowanego modelu człowieka, będącego sumą reakcji na uwarunkowania społeczne, jest przeprowadzana przez badaczy należących do nurtu krytycznego realizmu. Wyłania się z tych rozważań nowa koncepcja człowieka, zdolnego do wykonywania świadomych i wolnych wyborów, przekraczających granice uwarunkowań społecznych (*homo eligens*), koncepcja człowieka posiadającego swoiste właściwości, zdolnego do zmiany siebie, jak i otoczenia zewnętrznego wywierającego na niego nieustanny wpływ. Jednostka odnosi się refleksyjnie do zastanej rzeczywistości.

Warto dodać, że w ostatnich latach problematyka podmiotowego sprawstwa daru wkroczyła nawet na teren nauk ekonomicznych, co znalazło wyraz m.in. w encyklice papieża Benedykta XVI *Caritas in veritate* z 2009 roku. Podkreślił on, że działalność ekonomiczna nie może rozwiązać wszystkich problemów społecznych przez zwykłe rozszerzenie logiki rynkowej, co więcej, bez wewnętrznych form solidarności i wzajemnego zaufania rynek nie może nawet wypełnić swojej ekonomicznej funkcji. Każda działalność ekonomiczna ma konsekwencje o charakterze moralnym. W stosunkach rynkowych zasada darmowości oraz logika daru jako wyraz braterstwa mogą i powinny występować w obrębie normatywnej działalności ekonomicznej. Co prawda, rynek darmowości nie istnieje i nie można nikomu nakazać postaw o charakterze darmowym. Natomiast zarówno rynek, jak i polityka potrzebują osób otwartych na wzajemny dar. Papież Franciszek z kolei mówi o ekonomii troski. Być może idee daru i ofiarności zostały zaczerpnięte z prac Archer, która w czasie redagowania encykliki *Caritas in veritate* była przewodniczącą Papieskiej Akademii Nauk Społecznych.

Problematyka sprawstwa daru i ofiarności na rzecz dobra wspólnego jest niezwykle nośna we współczesnej socjologii. Ma ona swoje prażródła w socjologii daru już od czasów socjologa i antropologa francuskiego Marcela Maussa. W Polsce była w jakimś stopniu rozwijana w pracach Marii Ossowskiej w nurcie tzw. drugiego pionu moralności, tj. moralności prospołecznej. W szkole socjologicznej warszawskiej socjolog badania empiryczne na ten temat prowadzili jej uczniowie: Jacek Kurczewski, Krzysztof Kiciński, Adam Podgórecki, Andrzej Kojder i wielu innych socjologów z różnych ośrodków naukowych. W drugiej dekadzie XXI wieku dołączyła do tej grupy badaczy społecznych Stochmal, która szczególnie zainteresowała się logiką daru i ofiarności w środowiskach strażackich.

Socjologowie o orientacji empirycznej niezbyt często podejmują próby „uempirycznienia” teorii społecznych, zwłaszcza tych o większym niż średnim zasięgu. Na przykład teoria socjologa niemieckiego Thomasa Luckmanna zawarta w *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society* (1967), czekała ok. 30 lat na swoje uempirycznienie w badaniach socjologicznych Heinera Barza. Teoria realizmu krytycznego Archer jest już wykorzystywana w Polsce od kilku lat jako teoretyczny kontekst w badaniach empirycznych m.in. nad migracją i edukacją religijną. Badania empiryczne Stochmal są co najmniej trzecią tego typu próbą w polskiej socjologii empirycznej, pierwszą w odniesieniu do środowisk strażackich. Dwa główne filary badań empirycznych – sprawstwo daru i ofiarności na rzecz dobra wspólnego – mają swoje teoretyczne odniesienia do nurtu krytycznego realizmu i ontologii społecznej. Można byłoby te dwa elementy teorii realizmu krytycznego włączyć w paradygmat

moralności godnościowej i prospołecznej, bez ścisłego wiązania własnych badań z całą teorią krytycznego realizmu i ontologii społecznej.

Logika darmowości czy daru i troski o dobro wspólne może przejawiać się i przejawia w wielu środowiskach społecznych. Jednym z nich jest środowisko druhów ochotniczych straży pożarnych. Stochmal zmierza w swoich badaniach do uchwycenia podmiotowości sprawczej strażaków zrzeszonych w ochotniczych strażach pożarnych, jak i uwarunkowań strukturalnych i kulturowych. Główny problem badawczy został określony następująco: „Jakie generatywne mechanizmy (siły przyczynowe, sprawcze) uaktywniające, podtrzymują i transformują dar troski członków ochotniczych straży pożarnych na rzecz bezpieczeństwa publicznego jako dobra wspólnego?” (s. 89). Autorka podkreśla, że podmiotowe sprawstwo na rzecz dobra wspólnego uaktywnia szczególnie rodzaj daru troski. Interesujące są szczegółowe wymiary podmiotowego sprawstwa: a) sprawstwo podmiotowe zaangażowania obywatelskiego oraz wyrażające troskę o demokrację; b) sprawstwo podmiotowe wyrażające dar siebie; c) sprawstwo podmiotowe wyrażające dar rzeczy (o podłożu dobroczynnym i charytatywnym); d) sprawstwo podmiotowe wyrażające dary na rzecz dobra wspólnego (solidarności, spójności, wzmacniania więzi społecznych).

W swoich badaniach Stochmal skoncentrowała się na dwóch faktorach, tj. sprawstwie daru i ofiarności druhów z ochotniczych straży pożarnych. Postawiła ważne pytania badawcze: Jak wygląda rzeczywistość ludzi poświęcających się na rzecz niesienia pomocy innym? W jaki sposób zmagają się oni z konsekwencjami podjętego zobowiązania? Kim są ci ludzie? Z jakich środowisk pochodzą? Co skłania tych ludzi do podejmowania i kontynuowania działalności w tak szczytnym celu? W jaki sposób przezwyciężają obawy i lęki związane z niebezpieczeństwem udzielania pomocy? Jakie są oblicza niesienia pomocy bliźnim? W jaki sposób podtrzymują spoistość współtworzonej wspólnoty? Jakie generatywne mechanizmy uaktywniające podtrzymują i transformują dar troski członków ochotniczych straży pożarnych na rzecz bezpieczeństwa publicznego jako dobra wspólnego?

W celu rozstrzygnięcia postawionego problemu badawczego i weryfikacji hipotez badawczych Stochmal przeprowadziła badania empiryczne o charakterze jakościowym i ilościowym. W 2017 roku zrealizowała 14 wywiadów narracyjnych wśród członków przynależnych do ochotniczych straży pożarnych na terenie Dolnego Śląska (powinno być ich ok. 30). Główny projekt badawczy dotyczył badań ilościowych. W latach 2017–2018 autorka rozesłała 1500 kwestionariuszy ankiet i otrzymała w sumie 675 wypełnionych ankiet, z czego do dalszych analiz statystyczno-korelacyjnych zakwalifikowała 620 z nich, czyli 41,3%. Jest to wynik dobry jak na ankietę pocztową. Badania empiryczne miały charakter ogólnopolski, ale nie wiadomo, na ile są one reprezentatywne. Z pewnością wielkość

zbiorowości próbnej jest wystarczająca do prowadzenia analiz statystycznych oraz rozwiązania głównego problemu i weryfikacji hipotez roboczych.

Wbrew deklarowanym w *Prologu* intencjom poprowadzenia wywodów tak, by były one zrozumiałe także dla osób niezwiązanych z nauką oraz dla tych, którzy rozpoczynają aktywność akademicką (s. 15), praca jest napisana hermetycznym językiem z nadmiarem analiz statystycznych, skądinąd ważnych i potrzebnych ze względu na przyjęty tok interpretacji zebranych danych empirycznych. Z pewnością nie będzie ona jednak zrozumiała dla tych osób, o których pisze się w tej książce, tj. dla strażaków. Dla nich byłaby pożyteczna bardziej zrozumiała wersja opracowania. Ten nadmiar analiz statystycznych sprawia, że na drugi plan schodzi konkretny człowiek ze swoją orientacją zawodową i prospołeczną.

W przyjętym sposobie interpretacji danych empirycznych Stochmal zrezygnowała z analiz korelacyjnych cech demograficznych i społecznych z wybranymi elementami orientacji społeczno-moralnych. Byłoby interesujące, czy i w jakimś stopniu orientacje zawodowe czy prospołeczne są zróżnicowane wśród kobiet i mężczyzn, osób młodszych i starszych, mieszkających na wsi i małych miastach, lepiej lub gorzej wykształconych, mniej lub bardziej religijnych itp. Całościowy portret społeczny i moralny polskiego strażaka został zaprezentowany w sposób budzący uznanie. Zabrakło – moim zdaniem – jedynie kwestii związanych z godnością zawodową i honorem strażaka, choć *implicite* pojawiają się one w niektórych fragmentach opracowania.

Autorka, wybierając określoną rzeczywistość społeczną jako przedmiot badań socjologicznych, obraca się konsekwentnie w ramach przyjętych przez siebie założeń teoretycznych i szczegółowych dyrektyw metodologicznych. Stara się precyzyjnie określić te założenia, doprecyzować i być wierną przyjętej przez siebie metodzie, zwłaszcza w badaniach empirycznych. Nietrudno zauważyć precyzję myślenia, zwięźłość w formułowaniu różnych konstatacji i pewną oszczędność słowa. Prezentują one solidnego badacza – empiryka i teoretyka – mającego stały kontakt z literaturą światową i krajową, co stwarza rękojmię, że problematyka, jak i metody tych badań będą wciąż znacznie wzbogacane. Zrealizowane i opracowane przez Stochmal badania socjologiczne są dobrą wizytówką polskiej socjologii empirycznej, a jej dalsza praca naukowa przyczyni się z pewnością do zdynamizowania rozwoju polskiej socjologii empirycznej, zwłaszcza zaś socjologii grup dyspozycyjnych.